

УДК 330.341+330.322

Нікітенко Д.В.*кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри економічної теорії,**Національний університет водного господарства та природокористування***ДЕТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНИХ ІНВЕСТИЦІЙ**

У статті серед основних детермінантів тіннізації економіки розглянуто вплив інституціональних чинників, серед яких виділяють нормативно-правове забезпечення, його якісну характеристику та неформальні інститути, які впливають на формування деструктивної моделі поведінки економічних суб'єктів. На думку автора, ключовою причиною інституціоналізації тінньової економіки є диспаритетність між витратами на здійснення інвестиційної діяльності та вигодами у вигляді сприятливого інституціонального середовища її здійснення. Зазначається, що детінізація економіки є системним процесом трансформації суспільних відносин, в основу яких покладено наявність стратегії, дієвих механізмів забезпечення та відповідальності за протидію. Заходи протидії тіннізації повинні носити комплексний та довгостроковий характер.

Ключові слова: інвестиції, інвестиційна безпека, макроекономічна стабільність, тінньова економіка, детінізація.

ДЕТЕНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ КАК ФАКТОР РОСТА РЕАЛЬНИХ ИНВЕСТИЦИЙ

Никитенко Д.В.

В статье среди основных детерминант тенизации экономики рассмотрено влияние институциональных факторов, среди которых выделяют нормативно-правовое обеспечение, его качественную характеристику и неформальные институты, которые влияют на формирование деструктивной модели поведения экономических субъектов. По мнению автора, ключевой причиной институализации теневой экономики является диспаритетность между затратами на осуществление инвестиционной деятельности и удобствами в виде благоприятной институциональной среды ее осуществления. Отмечено, что детенизация экономики является системным процессом трансформации общественных отношений, в основу которых положено наличие стратегии, действенных механизмов обеспечения и ответственности за противодействие. Меры противодействия тенизации должны носить комплексный и долгосрочный характер.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная безопасность, макроэкономическая стабильность, теневая экономика, детенизация.

DE-SHADOWING OF THE ECONOMY AS A FACTOR OF GROWTH OF THE REAL INVESTMENT

Nikytenko D.

In the article among the main determinants of economic shadowing, the influence of institutional factors is considered, among which the legal base, its qualitative characteristic and informal institutes that influence to formation of a destructive model of economic entities' behavior are distinguished. According to the author, the main reason for the institutionalization of the shadow economy is the disparity between the cost of investment and the benefits in the form of a favorable institutional environment for implementation investment activity. It is noted that the shadowing of the economy is a systemic process of transformation of social relations, based on the availability of a real strategy, effective mechanisms of provision and responsibility for counteraction. Measures to combat shadowing must have a complex long-term nature.

Keywords: investment, investment security, macroeconomic stability, shadow economy, de-shadowing.

Постановка проблеми. В умовах реалізації заходів щодо активізації інвестиційної діяльності виникає потреба у фундаментальних змінах інституційного середовища, в основу яких покладено забезпечення верховенства права, захисту приватної власності, економічної свободи. Без наявності таких стовпів стабільності і безпеки неможливо говорити про економічне зростання та забезпечення оптимального рівня економічної та, зокрема, інвестиційної безпеки національної економіки. Розвиток національної економіки також залежить як від визначення стратегічного бачення її ролі й місця у світовому співтоваристві, так і від реформування інституційного середовища, що сприятиме забезпеченню макро економічної стабільності, яка є головною передумовою ефективною реалізації заходів щодо детінізації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями тіньової економіки, її сутності, причин та детермінантів відтворення, методів та масштабів оцінювання займаються і зарубіжні (П. Гутманн, Е. де Сото, Е. Фейдж, Ф. Шнайдер [1]), і вітчизняні (В. Базилевич, З. Варналій [2], О. Засанська, Н. Краус, І. Мазур [3], В. Мандибур, Ю. Харазішвілі [4] та ін.) науковці. Оскільки тіньова економіка є об'єктивним явищем, яке постійно трансформується, а форми її прояву постійно змінюються, тому, незважаючи на багаторічні дослідження, недостатньо вивченими та суперечливими залишаються причини і наслідки тіньової економіки й запропоновані заходи щодо її запобігання та нейтралізації впливу на реальну економіку.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення основних детермінантів тінізації економіки для запропонування заходів щодо їх нейтралізації. Для досягнення мети основними завданнями наукового дослідження є визначення сутності та природи тіньової економіки, її структури та причини виникнення,

дослідження наслідків тінізації та їхнього впливу на інвестиційну активність. Методологія дослідження побудована з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналізу та порівняння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформація економічної системи від адміністративно-командного до ринкового типу свого часу вимагала задіяння абсолютно нових принципів економічної діяльності. Оскільки основним чинником економічного зростання є інвестиції, які є досить чутливим і мінливим компонентом сукупних видатків, то виникає потреба в осучасненні принципів державного управління та регулювання, яке повинно полягати у зростанні їх прозорості, відкритості, відповідальності, підзвітності, передбачуваності для основних стейкхолдерів, якими є суб'єкти інвестування.

Будь-яка невідповідність вітчизняного інституційного середовища порівняно із середньосвітовим рівнем, тобто зниження рівня конкурентоспроможності, призводить до:

- репатріації або зменшення темпів надходжень прямих іноземних інвестицій до національної економіки;
- непродуктивного відтоку вітчизняного капіталу;
- переходу вітчизняного капіталу з реальної у тіньову економіку.

Тіньова економіка – це об'єктивне явище, alter-ego реальної економіки, яке присутнє в усіх країнах незалежно від типів економічної системи та рівня розвитку. Проте, незважаючи на її об'єктивний характер існування, розмір тінізації для кожної країни носить суб'єктивний характер і залежить від причин її формування та відтворення. Класичним визначенням тіньової економіки є її тлумачення як складного соціально-економічного явища, представленого сукупністю неконтрольованих і нерегульованих, як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між

суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [5, с. 90].

Дослідження Ф. Шнайдера та М. Хассана динаміки розміру тіньової економіки України свідчить про її стабільно високий рівень протягом 1999–2013 рр., який у середньому становить 52% від ВВП (табл. 1). Серед 157 країн, що досліджувалися науковцями, 147-ма позиція за середнім значенням розміру тіньової економіки належить Україні в оточенні африканських, центрально- та південноамериканських країн, Таджикистану та Молдови.

У більшості публікацій застосовують поділ тіньової економіки на такі блоки [13, с. 44; 14]: неофіційна економіка (тіньова, незареєстрована), неформальна економіка (необлікована) та протизаконна економіка (кримінальна, підпільна). Якщо протизаконна економіка носить явно кримінальний характер і потребує жорстких заходів протидії та попередження її відтворення, то неформальна економіка має природний характер, боротьба з якою не відповідає принципу економічної доцільності, адже витрати на боротьбу з нею в частині виявлення та примусового оподаткування доходів за випадкові епізодичні підробітки (чайові, репетиторство, прибирання житла за плату тощо) будуть відносно більшими та неспівставними з вигодами, отриманими внаслідок реалізації цих заходів (рис. 1).

Підвиди тіньової економіки	Вплив на реальну економіку
Неофіційна	негативний / дуже негативний
Неформальна	нейтральний / відносно позитивний
Протизаконна	дуже негативний

Рис. 1. Вплив підвидів тіньової економіки на реальну економіку

Щодо блоку неофіційної економіки, то на підставі інституціонального підходу, на нашу думку, природою тінізації господарської діяльності в загальному є відсутність паритетності в принципі прийняття раціональних рішень «витрати – вигоди», де витрати – добровільна сплата податків у повному обсязі, а вигоди – отри-

мання у повному обсязі якісних суспільних благ (сприятливого інвестиційного клімату, інституціонального середовища для здійснення інвестиційної діяльності).

Оскільки інвестиційна діяльність за своєю природою вимагає тривалого терміну реалізації, то інвестор потребує такого середовища, де протягом тривалого часу для нього буде безпечно вкладати як власний капітал, так і запозичений або залучений. Тому питання безпеки на вкладений капітал, його захисту та гарантування привласнення результатів від його діяльності є тими необхідними, але недостатніми умовами, щоб загалом інвестиційна діяльність (операція) відбулася. До того ж трансакційні витрати економічних суб'єктів на умови, які це забезпечують, повинні бути в такому розмірі, які б, з одного боку, були достатніми для їх забезпечення відповідними органами державного управління, а, з іншого – були б фінансово необтяжливими для економічних суб'єктів. Як тільки умови середовища за інших рівних умов у кількісному або якісному аспектах починають погіршуватися або трансакційні витрати починають зростати, раціональний економічний суб'єкт починає пошук балансу між вигодами і витратами, корегуючи витратну частину в бік зменшення шляхом, як правило, ухилення від сплати податків.

Тут можна було б говорити, що інвестиційний суб'єкт частково або повністю переходить у тінь, не обліковує та не звітується у повному обсязі про свою діяльність, проте така модель поведінки стосуватиметься більшою мірою вітчизняного інвестиційного суб'єкта, який відносно не мобільний порівняно з іноземним інвестором. Тотальний перехід у тінь вітчизняного бізнесу не тільки спричинить подальші деструктивні процеси в економіці, а й стане сигналом для іноземного інвестора про «токсичність» середовища, а тому буде причиною скорочення темпів іноземного інвестування або спрямування інвестицій лише у ті сфери, де можна швидко повернути вкладений капітал.

Серед чинників, які спричиняють самовідтворення тіньової економіки, можна віднести макроекономічні та інституціональні. До макроекономічних чинників відносять кризовий стан економіки та пов'язану з ним низку заходів щодо його подолання: надмірне дер-

Таблиця 1. Динаміка розміру тіньової економіки за 1999–2013 рр., %

№ позиції	Країна	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1	Швейцарія	8,8	9,21	9,13	9,12	10,05	9,65	9,16	8,75
128	Грузія	34	16,65	22,46	28,76	26,8	38,91	49,97	41,84
142	Таджикистан	43,5	34,28	38,5	40,55	41,53	48,47	60,72	51,83
143	Україна	52,7	52,57	48,52	47,09	47,09	44,92	50,23	52,76
148	Молдова	36	25,4	40,49	51,57	53,85	49,79	49,41	58,98
157	Болівія	67	72,33	71,7	76,91	73,86	73,83	78,62	70,98
№ позиції	Країна	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Середнє значення
1	Швейцарія	8,44	8,47	9,42	8,79	8,87	9,18	9,35	9,09
128	Грузія	61,11	78,74	74,47	61,46	57,13	57,27	53,2	46,85
142	Таджикистан	48,49	52,96	63,57	64,12	69,77	53,03	63,76	51,67
143	Україна	53,88	52,77	60,07	59,49	53,6	54,24	53,53	52,23
148	Молдова	55,58	62,37	72,2	70,66	61,45	62,37	55,8	53,73
157	Болівія	67,2	64,2	75,55	81,2	76,92	68,17	66,04	72,3

Джерело: складено за [4, с. 19]

жавне регулювання економічних процесів, складна та фіскально орієнтована податкова система, наявність необґрунтованих пільгових режимів для окремих галузей та підприємств, неспроможність центрального банку регулювати банківську систему та забезпечувати стабільність грошової одиниці, недовіра антимонопольної політики тощо.

Щодо інституціональних чинників тінзації економіки, то їх можна поділити на формальні та неформальні. До формальних належать стан, процес та механізми державного управління економікою. Так, повільний темп інституціональних, структурних та економічних перетворень через низьку якість професіоналізму в ініціації й державницької позиції під час виконання функцій державного регулювання, відсутність повноцінного ринкового середовища та недосконалість ринкових механізмів призводять до дисонансу між інтересами держави та інтересами суб'єктів господарювання, що змушує останніх до самостійної розбудови неформальних механізмів взаємної співпраці, які не завжди є конструктивними. Як наголошують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, у разі якщо стратегію держави, що здійснює ринкові перетворення, починають сприймати як загрозу економічній безпеці суб'єктів мікро- та нанорівня – підприємств і населення, знижується зацікавленість останніх у забезпеченні стабільного економіко-правового середовища, а отже, відносини між державою, підприємствами й населенням утрачають спільний базис, їхні стратегії суперечать одна одній, що спричиняє формування таких загроз, як тінзація, криміналізація та поширення корупції [11].

На успішність досягнення стратегічних цілей у процесі реформування економіки впливає наявність спільних цінностей на всіх точках дотику держави і суспільства. Адже якщо серед економічних суб'єктів переважаючою цінністю є отримання економічного ефекту будь-якою ціною, для безробітного населення – отримання доходу будь-яким способом, для державних службовців – отримання владної ренти та використання державної власності для власного збагачення, то такі деструктивні цінності будуть породжувати відповідне інституціональне середовище і жодна конструктивна стратегічна ціль не зможе бути досягнута.

Відсутність стратегічних програм розвитку, які б виконувалися безвідносно до того, хто знаходиться при владі, створює ефект темної кімнати, коли кожен суб'єкт у своїх діях має перманентний конфлікт з іншими. Відсутність системності та дієвості заходів детінізації, переважання «м'якої» моделі боротьби з тінзацією з характерними ознаками вибіркості та для політичної розправи не дають бажаних позитивних результатів, погіршуючи інвестиційний клімат в Україні. Існування таких недозаходів боротьби провокує відтворення тіншової економіки як системи шляхом залучення нових суб'єктів до зазначеної діяльності через неспроможність та/або незацікавленість контролюючих та регулюючих органів мінімізувати її рівень.

Надзвичайно потужними чинниками відтворення, а нині навіть розширеного відтворення, тіншової економіки є наявність фактів неефективного управління державною власністю, затягування приватизаційного процесу з одночасним недостатнім захистом прав власників та відсутність прозорого ринку землі. Нее-

фективне управління державною власністю є формою прояву «захоплення» бізнесом держави, коли державна власність є відносно безмежним джерелом збагачення. Вирішення питання ефективності можливе завдяки приватизації тих підприємств, які не мають стратегічного значення та є безпечними. Проте діюче інституціональне середовище, де здійснюється приватизація, дотримання суб'єктами цього процесу всіх процедур та правил не гарантують захисту прав власності на об'єкт приватизації. Використовуючи сучасні інструменти оскарження дій, здійснених у минулому, з метою отримати компенсацію за недотримання у повному обсязі процедур і правил, можуть відкрити «скриню Пандори» ревізії приватизаційного процесу двадцятирічної давності, що для інвестора, особливо іноземного, є неприйнятним, а інвестиційний клімат унаслідок цього стає несприятливим.

Тіншова економіка є результатом недосконалість правил гри, які формуються нормативно-правовими актами, які проєктуються, затверджуються та приймаються тими, що мають на це повноваження, тобто це є продукт соціуму. Недосконалість законодавства, яке регулює приватизаційний процес, протидіє монополізації та захищає конкуренцію, регулює податкові та фінансові відносини та загалом створює систему захисту, є основним детермінантом тінзації економіки та звуження інвестиційної активності. Ефективне державне регулювання та належне верховенство права, свобода та легкість започаткування власної справи, захищеність права власності та виконання умов контрактів підвищують імовірність того, що економічними суб'єктами буде вибрана офіційна економіка, а трансакційні витрати функціонування в тіншовій економіці будуть відносно вищими. Однак корупція, бюрократія та регуляторний тиск виступають як перешкода для ведення та відкриття нового бізнесу у формальній економіці та перевагою переходу в тіншову.

Окрім якості формальних інститутів, Ф. Шнайдер [1] визначає неформальний – мораль платника податків як потужний детермінант зростання тіншової економіки.

Окреслені причини розвитку тіншової економіки спричиняють такі негативні наслідки в інвестиційній сфері, тим самим знижуючи рівень інвестиційної безпеки:

- зниження загального рівня внутрішньої інвестиційної активності;
- орієнтування економічних суб'єктів на ті види економічної діяльності, які менш чутливі до недосконалість інституціонального середовища, не потребують значних фінансових вливань із боку фондового або кредитного ринків або орієнтування на ту юрисдикцію, приналежність до якої створює захисні умови здійснення господарської діяльності;
- зменшення інтересу потенційних стратегічних інвесторів до українських підприємств, що значно гальмує процеси приватизації та фінансового оздоровлення виробництва.

Все це об'єктивно зумовлює активні дії щодо формування цілісної системи дій, спрямованої передусім на подолання та викорінення причин і передумов тіншових явищ та процесів, тобто детінізації економіки.

Результативність процесу детінізації економіки залежить від спроможності держави використовувати метод «батога та прямика», де прямиком є створення

безпечних, стабільно сприятливих умов для нарощування суб'єктами господарювання економічної й інвестиційної активності у легальній економіці, функціонуючи з дотриманням принципу добросовісної економічної конкуренції на ринку, а батою – створення несприятливого інституціонального середовища для функціонування суб'єктів господарювання в тіні. Тільки за умов, коли «ціна легальності» для економічних суб'єктів буде значно нижчою за «позалегалю», суб'єкти підприємництва будуть виходити на «світло». Виведення на «світло» тінювих капіталів сприятиме вагомому збільшенню національного інвестиційного потенціалу і ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, сприятиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, зміцненню економічної безпеки держави [8]. Якщо тиск на великий бізнес фактично ніде у світі не завершувався успіхом, оскільки оптимізація прибутку завжди буде його природною ідеологією, то скоротити корупційний складник у державному апараті можливо.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, оскільки основними причинами тінізації є регуляторний, податковий тиск на економічних суб'єктів, а способами тінізації – мінімізація податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетної дисципліни, то до заходів, які знизили б рівень тінізації, а отже, забезпечили загальне поліпшення інвестиційного та підприємницького клімату, можна віднести:

1. у податковій сфері: надання пріоритетності в регулюючій функції податків над фіскальною, трансформували розуміння прибутку підприємства не стільки як об'єкт фіскалізації, а як чинник розширеного відтворення підприємства та економіки загалом; забезпечення прозорості та відкритості операцій, пов'язаних з адмініструванням податку на додану вартість (експортне, бюджетне відшкодування); подолання тінювих явищ у сфері зовнішньоекономічної діяльності, зокрема в системі митного регулювання; зменшення єдиного соціального внеску з одночасним запровадженням третього рівня пенсійної реформи та запровадженням податкових стимулів щодо активізації недержавного пенсійного страхування;

2. у регуляторній сфері: реальне і радикальне спрощення реєстрації бізнесу та підвищення прозорості дозвільної системи щодо здійснення підприємницької діяльності, особливо в інноваційній сфері, розвиток партнерства держави й бізнесу; забезпечення дієвого захисту та державних гарантій прав власників й інвесторів; обмежити випадки, коли державні закупівлі здійснюються не в конкурентний спосіб у одного постачальника;

3. у системі фундаментальних інституцій: реформування судової та правоохоронної систем для забезпечення гарантій справедливого суду та виконання судових рішень, підвищення професіоналізму судових та правоохоронних органів, посилення незалежності від політичних процесів, зміцнення ролі конституційного правосуддя та забезпечення прозорості й неупередженості судових процесів з одночасним дієвим механізмом відповідальності за прийняті протиправні рішення.

Крім змін інституціонального середовища в частині трансформації формальних інститутів, також необхідно звернути увагу на формування таких конструктивних фундаментальних неформальних інститутів, як підвищення рівня правової культури та фінансової грамотності для стимулювання розвитку ринкових інститутів та вміння розпізнати та не допустити появи та розповсюдження кримінальних структур у фінансовій та інших сферах. Проведення різного роду роз'яснювальних кампаній серед населення, незважаючи на свою м'якість, може бути дієвим заходом зростання темпів інвестування в довгостроковій перспективі, тому є актуальним і необхідним.

Очевидно, що кожен уряд повинен здійснювати стимулюючу економічну політику, щоб зробити функціонування в офіційній економіці більш привабливим. Успішне здійснення такої політики може призвести до макроекономічної стабілізації та з часом навіть до зменшення розміру тінювої економіки. Реалізація названих та інших заходів, спрямованих на подальшу детінізацію економіки, сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства загалом, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз інвестиційній, економічній і загалом національній безпеці держави.

1. Schneider Friedrich, Hassan Mai. *Size and Development of the Shadow Economies of 157 Countries Worldwide: Updated and New Measures from 1999 to 2013*. URL: <http://ftp.iza.org/dp10281.pdf>.

2. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1(112). С. 46–53.

3. Мазур І.І. *Детінізація економіки України: теорія і практика: монографія*. К.: Київ. ун-т, 2006. 239 с.

4. Тишук Т.А., Харазішвілі Ю.М., Іванов О.В. *Тінюва економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп.* Київ, 2011. 32 с.

5. Варналій З.С. та ін. *Тінюва економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації*. К.: НІСД, 2006. 576 с.

6. Харазішвілі Ю.М., Дронь Є.В. *Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі: аналіт. доп.* К.: НІСД, 2014.

7. *Методологічні положення обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається / Держкомстат України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.08.2018).

8. Варналій З.С., Буркальцева Д.Д., Саєнко О.С. *Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення: монографія*. К.: Знання України, 2011. С. 189.

E-mail: d.v.nikytenko@nuwm.edu.ua